Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведениң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 22 суббота № 292 (14492)

1925 чылда үдезилеттинген

Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Харыысалгалыг чорук болгаш дугуржулга

Н. И. Рыжковтуң ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге чугаазы

Эштер, улус депутаттары!

Бир эвес арга тургустуна бээр болза, бо индирден чүүү чугаалаарым дугайында бодалга сөөлгү неделяларда чаңгыс эвес удаа эглип кээп турдум. Чазактың салым-чолу бистиң күрүневиске ооң мурнунда хевирим-биле шуут туруп шыдавас деп чүве ам билдингир. ССРЭ-ниң Конституциязынга кирер эдилгелер-биле дүүштүр дээди күүседикчи эрге-чагырганың эң-не үндезин реформаларының бирээзин чурттап эртер ужурлуг бис.

Ынчалза-даа силерниң мурнуларга чүве чугаалаар дээн мээң шиитпирим бо байдал-биле дүгжү бербээн болдур ийин. Анаа-ла ыыттавайн олуруп каар эргем чок, чүге дээрге чуртта болуп турар бүгү-ле үүлдер дээш политиктиг болгаш күрүне удуртулгазының оске кежигүннери-биле кады кончуг улуг харыысалгалыг бооп турар мен. Бистиң бодалдарывыс, үнелеливис тургустунуп келген байдалдан канчаар үнер деп турарывыс кандыг-бир хевир-биле ажыктыг болзун дээр бодал-биле шуут-ла ажык чугаалаар апаар мен.

Эгезинде бодап алганывыс ышкаш, эде тургустунуушкун ынчаар боттанмайн барган — мен ону демдеглеп тур мен — чугаамны ооң эгелээн. Ооң эгелекчилериниң бирээзи болганымда, кандыг-даа чугаа чокка ол дээш харыысалгалыг мен дээрзинге бодумну санап турар мен.

Бир эвес чазак кризизи, кабинет солчулгазы байдалды эдиттер шаглыг турган чүве болза, ынчан чазак шагда-ла, бо чылдың май айда-ла, халажы берген турар ийик. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве ооң шыңгыы болуп турар. Чазакка удур «чарлаттынмаан дайынны» калбарты берген политиктиг күштер эвээн ырак сорулгалыглар. Ынчангаш ол сорулгалар бистиң эгелеп каанывыс чаартылгаларны барык-ла солуурунун идеяларындан дорт үнүп турар.

Канчаарга-даа ол дайын бо чылдың майда чазактыг дүжүреринге чедирип турза-даа, канчангаш-даа ол бүгү Президент-биле, Дээди Совет-биле болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи-биле дайынга чедирип турза-даа, ол чүгле ол эвес. Ооң кол сорулгазы — күрүнеге, политиктиг политиктиг тургузугга согуг бээри, ону шуут сый шаварыы турган.

Ол оюнга ам мырыңай ниитизи-биле чүгле Совет Эвилели эвес, харын-даа улуг-даа, бичии-даа — хөй-хөй республикалар ооң чижи апарганнар, күрүне болгаш ниитилел тургузуу база-ла айыылдыг кыжаныгга таваржып турар.

Шак мындыг байдалда чаартыкчы, эде тургузукчу чорудулганың бүтпейн барганын чүгле адап каарыбиле кызыгаарланып каар бодавайн тур мен. Манаа чартык-чамдык үүүлдериң, үүрмек кезектериң эвес, а бүттүнмээн херектиң чылдагаанчарының бүгү комплекизин шыңгыы анализтээри эргежок чугула.

I.

1985 чылда бис эде тургустунуушкунуң сорулгазын идип үндүрген бис. Ооң утказы болгаш сорулгазы кылдыр бис социализмни чаартыры, болу берген частырыларны ажып эртери деп адаан бис. Ынчалза-даа ол өжөөтен күштериң салдары-биле ол турушка туруп шыдаваан. Оларның хөй кезии, ам канчаарга-даа тодаргай билдингир апарган, ниитилел тургузуунуң байдалын өскертир сорулгалыг болуп турарлар. Социализмниң идеологизыңдан ойталап кааптар дээн үткүлбиле ону кылып турган, ынчалза-даа херек кырында ол бир идеологияны өскезиби-биле солуп алыры турган.

Мооң-биле холбаштыр идеологияның, политиканың болгаш экономиканың хамаарылгаларының дугайында чугаалаар бодап тур мен. Мында чылдагааннары кайыл база үржуктары кайыл? Бистиң ниитилеливиске херек кырында үргүлчүле өске артканнарының кырында кол черии идеология эвлеп турганы билир силер. Шиитпирлер хүлээп алырының механизминге ол дорт салдарны чедирип турган. Мээн, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы-даа база Политбюроның кежигүнү-даа турган үемде кылган частырыгларымны шыңгызы-биле толарадырын бодап тур мен. Орнунга солуштур алыр өске кандыг-даа чүве чүк турган-ла, бо механизмни ынчаар дүрген буза шаптар турганынга мен черле бүзүревес-тир мен. Байдалды анализтеп көөрүнге дыка чөптүг болуруп күзеп тур мен.

Идеология биле политиканың мурнунга экономиканың артык шынарлыг болурун чедип алырының реформазын ханыладырының үезинде бис шыдавайн барган бис, шыдаптар турганывысты безин билбес-тир мен. Бистиң чурттап турарывыс ниитилеливис ындыг-дыр. Ону шаавыс-биле канчаар-даа шүгүмүүлеп база шоодуп болур, ынчалза-даа аңаа ооң хоойлулары-биле чурттавайн баары, ооң алыс утказын база сорулгазын билбейн чыткаш, ону солууру болдунмас, ынчаар чурттаттынмас турган. Идеологияга хамаарыштыр экономиканың артык күштүг болуру — ол дээрге үүрмек, кезик-чамдык үүүл, идеалистиг угланышкын, ол-бо удуртукчуларның бодамча чок чоруу эвес-тир, ол дээрге бистиң чурттап турганывыс шак ол байдалдың утказы-дыр. Ол дээрге ооң үндезиннери-дир.

Экономиканың бөгүнгү сандараашкыны бүдүрүлге адырынга иштики удурланышкак үүүлдериң чидиглениниңдер эвес, а политика, идеология болгаш эргелеп башкарылга адырларында каракка илдеп кризистен үнүген: бистиң тургузуувусту байдалы ындыг. Бис аарыгны эвес, ооң даштыкы сомаларын эмнээрин оралдажып турар бис.

Идеология, ынчалза-даа өске идеология ам безин база катап экономиктиг чаартылгаларның кырынга «халаңайныр», башкарыкчы апаары тодаргай илерей берген. Рынокту тугунуң адаанда политиктиг дайын калбара берген. Ол чогум экономиктиг уткалыг эвес болуп турар. Ынчангаш бо бодал-биле алырга бистиң экономика талазы-биле чөөн үзелдиг деп адап турарывыс радикалдар — олар дээрге, чүгле «аңдара тыртып каан» ол-ла идеологтар болгаш пропагандистер-дир. Ооң түңнели — хөлүн эрте берген шүгүмүүлел, күүседикчи эрге-чагырганы буза шапканы, популизм болгаш эрге-хүлээлгезин эки билбезин-дир.

Бүгү чоннуң 1985-1986 чылдарда деткээни эде тургустунуушкуннуң политика-идеологтуг будалыышкыны аңгы-аңгы, чамдыкта шуут удурланышкак эрге-ажыктарлыг болгаш идеалдарлыг күштериниң каттышканының түңнели бооп турар. Социал болгаш политиктиг корумчурумнуң өскерлиринге аңгыаңгы чылдагааннар-биле шаптыктап турар консерваторларның база бистиң ниитилеливистиң бүгү структураларын дүрген-не үрээринче кончуг чүткүлдүг радикалдарның ажыл-чорудулгазын, чүгле оларны көрүп турар бис. Оларның кайызы-даа боттарының ажылхеректери-биле чаартылгаларның чорудулгаларын (олар кыска үе-чадада боттарын эде эвилелчилерге кылдыр санап турза-даа) өске угже книрипкеннер.

Ынчалза-даа ооң-даа чугула үүүл болза, чурттакчы чоннуң хөй кезии «ыыттавазының» туружун эөлеп турарында деп бодап тур мен. Беш чыл дургузунда ол туруш шуут-ла өскерилген, улуг көдүрлүүшкүннүг чоруундан — бүзүревес болгаш чигзиниглиг чорукче шилчий берген. Оларны боттандырып турар үеде дүрген-не чаагай чорук тургустуна бээр дугайында сорулгаларның аңгылашкаа-биле база хоозун күзелдерни тургусканы-биле бо бүрүн тайылбырлаттынар.

Алыс утказын алыр болза, келир үениң моделиниң утказын тайылбырлаваан, бис ол модельди боттандырар дээш төлээр ужурлуг социал өртекүневи адаваан бис база ким ону төлээрин болгаш каражалыг апарган кижилерге ким ону эгидип бээрин тодарадып албаан бис.

А эде тургустунуукчу акция бүрүзү дээш төлээр апаарын реформаларның делегей дуржулгазы көргүзүп турар болгай. Чаа структураларны тургузарынга үе негеттиниң турар. Бистиң байдалдарыска оларга тургузукчу шилчилге чүгле дыка чөптүг болгаш системалыг реформаларны чорутканының түңнелинде идиглиг бооп болур. Чурттың девискээри болгаш он-он чылдар дургузунда тургустуна берген дүрүм өзугаар үүүлдериң комплекизи «тын чарарының терапиязын» мадаа ажыглаар арганы бербейн турар. Чүгле чаңгыс серемчилел чок базымны кылыптары — кандыг-бир социал

(Төнчүзү 2-ги арында).

Эвилелдиң чаа керээзиниң ниити концепциязының болгаш ону чарар чурумнуң дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Р. Н. Нишановтуң илеткели

Хүндүлүг улус депутаттары!

ССРЭ-ниң хүндүлүг Президентизи!

Чурттың улустарының төөгүлүг келир үезиниң эң чугула айтырыының — республикаларның боттуг суверенитедин хандырарының, бистиң Эвилелиниң камгаларының, чаартырының болгаш быжыглаарының дугайында айтырыгның талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи бодунуң үнелиг сөзүн чугаалаар ужурлуг.

Бөгүн бистер бистиң социал-экономиктиг, ниитилел-политиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдевисте эң нарын деп болур байдалды чурттап эртип турар бис. Үези келген болгаш эң чидиг айтырыглар, дагдан баткан көшке дег, бистиң кырывысче чуглуп келген. Оларның шуптузу эң чугула, хөй-ниитиниң кичээнгейиниң төөнде, бистиң улузувустуң эргеажыктарынга аажок дээш турар.

Ынчалза-даа ол айтырыгларның аразында бир айтырыг онза кичээнгейни негеп турар болгаш эң чугула база принципиалдыг ужур-дузалыг апарган. Ол дээрге — бистиң чуртувустуң улустарының бот-боттарының арасында харылзаазының, найыралының болгаш кады ажылдажылгазының айтырыы болур. Улустар аразында бот-боттарын билишпес, бот-боттарын детківес, бот-боттарының аразында дугуржулга, чаагай харылзаалар чок чорук турар болза, экономиктиг, социал, экологтуг, мөзүшынар болгаш ниитилелдиң болгаш күрүнениң амыдыралының база ажыл-чорудулгазының оске-даа адырларына чаартылгаларның оруу-биле буруңгаар чедиңкиниг базым кылыры болдунмас. Бо бүгү үүүлдер чүгле чаагай күзээшкиннер болуп артып каап болур, а херек кырында бистер амдаа манаваанывыс байдалдарга база оларның үржүктарынга таваржып болур бис.

Тургустунган бо байдалдан үнериниң чаңгыс аргазы бистиң чуртувустуң бүгү улустарының аразында эвилелчи харылзааларны камгалап арттырары деп, чүгле бистиң эвес, харын-даа делегейниң хөй-ниитизи санап турар. Чугаа болза национал-дар аразының харылзааларының эрги хевирин, төөнүдүп организастаары-биле кызыгаарлаттынган хевирин камгалап арттырарының дугайында эвес, а Эвилелди үндезини-биле, боттуг чаартырының дугайында, Эвилелдиң принципиалдыг чаа керээзин тургузарының дугайында болуп турар.

Ол дээрге суверениг республикаларның эвилели, тодаргайларга боттарының чоннарының күзел-чүткүлүн өзугаар боттарының ажылхеректерин хостуг башкарып, иштики болгаш даштыкы харылзааларны тургузуп турар бот-тускайлаң күрүнелериң Эвилели болур ужурлуг. Республикаларның боттогунаашкынын кызамдап болгаш кызыгаарлап турар Эвилел эвес, харын-даа ону деткиң база магадылап турар Эвилел-дир. Улустар аразында калбак, эки тура болгаш экономиктиг ажыктыг кады ажылдажылганы хандырып турар, кижи бүрүзү Ада-чуртунуң бүрүн эргелиг хамаатызы деп бодун санап турар Эвилел-дир.

Мындыг айтырыг тургустунуп келир. Бистиң төөгүвүсте бистин-биле болган бо үүүлдериң соонда, хөй-хөй чөптүг эвес үүүлдериң болгаш сеткил хомудаашкыннарының соонда эвилелчи харылзааларны камгалап арттырары. Эвилелди эде тургузары болгаш аңаа чаа амыдырал бээри болдунар бе? Бо дээрге бөдүүн эвес, а салыы-хууну шиитпирлээр, чүгле бистиң улустарывыстың эвес, бүгү бөмбүрөктиң келир үезин тодарадыр айтырыг-дыр. Бисте болуп турар бүгү үүүлдер дээш делегейниң хөлзей бергени таварылга эвес. Бо айтырыгны ханы, ылаптыг болгаш харыысалгалыг сайгарып көрээлиңерем. Сагыш-сеткил хайныышкынын, кызыы бодалдарны, кыптыккан хөөннерни каапкаш, чоннуң ханы, үндезин эрге-ажыктарының дугайында бодап көрээлиңерем.

Эрткен үени бодаарынга, амгы үени үнелээринге болгаш келир үениң кандыг болурун баш бурунгаар угаарынга дараазындагы боттуг (база катап демдегледим) үндезинни бөгүн чугаалап болур-дур.

Бирээде, бистиң төөгүвүстүң Октябрь мурнунуң болгаш Октябрь сөөлүнүң үелери чүгле дарлалдыг, күш дегээшкиннериниң, үреп тоаашкынның, базыышкынның үези эвес болган. Бүгү чүве чүден артык нарын болган. Төпчүттүнген хажыдыышкынар миллион-миллион кижилерниң тургузукчу чогаадылгазы-биле чаржалашкан. Ол эвес болза бөгүн бистер

(Уланчызы 2-ги арында).

Чурттуң келир үезин шиитпирлээр дээш

Москвада бодунуң ажылын үргүлчүлеп турар Съездиниң ийи эң чугула айтырыы — чуртту кризистиг байдалдан үндүрери болгаш Эвилел керээзин чаартырын боттарының аразында туду холбаалыг. Чыыштың киржикчилери болгаш миллион-миллион совет кижилер-даа чогум-на ынчаар бодап турар. Декабрьның 20-ниң эртенги хуралында Секретариаттың төлөөлекчизи дыңнадыг кылгаш, Съездиде кээп турар муң-муң чагааларда чаа Эвилел керээзин ыяап-ла чарарының дугайында күзел-чүткүлдерни илереткенин дамчыткан.

Съездиниң индиринден чүве чугаалап, санал бергеннериң хөй кезии быжыг Эвилел республикаларга, бистиң чурттуң бүгү улустарынга оларның боттарының догуннап турарынга, соңгаладып болбас чугула сорулгаларны шиитпирлээринге эргежок чугулазын айтып турганнар. Чаа эвилел керээзиниң ниити концепциязының дугайында айтырыг талазы-биле бир дугаарында санал берген Магнитогорскиден депутат **В. Ф. Романовтун** бодалы-биле алырга, ССРЭ составындан чамдык республикалар үнүп-даа болур, ынчалза-даа «кымныдаа күш-биле туткан» херээ чок, ынчангаш ССРЭ-ден үнериниң эргежок чугула негелдези референдум болур ужурлуг. Таджик ССР-ниң Президентизи **К. Махкамов:** Эвилелдиң сандарап дүжер чоруу он-он чаа күрүнелериниң тыптырынга болгаш херек кырында үзе шиитпирлеттинмес айтырыгларның, ылаңгыя националдар аразының айтырыгларының тургустунарынга, девискээрлер хуваажырынга чедирип болур. Национал-дар Соведениң Национал политика болгаш национал-дар аразының харылзааларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү **С. В. Анганов** ниитинин өнчү-хөрецизинге үндезилеттинген, кижини кижиниң мөлчүлгези чок социалистиг күрүнени камгалап быжыктырарындан артык чугула сорулга чогун чугаалаан. Депутат этиказының айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы **А. А. Денисов** унитарлыг күрүнени буза шапкаш, бис ону чүнүк-биле солуурунун дугайын болаар ужурлуг бис—деп чугаалаан. Ону чедип алырда, күрүне деп чогум чүл ол, ооң турган херээ чүл? деп, айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Соведениң Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссиязының даргазы **В. И. Цибух** Совет Эвилелиниң сандарап дүжер чоруу кайы хире улуг берге уржуктарга чедиреринин дугайын чугаалааш, too-быдаргай эвилел бодунга алган делегей дугуржулгаларын күүседип база бодунун кызыгаарларының айыыл чок чоруун камгалап шыдавас апаарын демдеглээн. Дээди Советтиң Национал политика болгаш национал-дар аразының харылзааларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү **А. Г. Чехоев** келир үениң эвилелинин политиктиг утка-шынарын тодаргай айтырының чугулазын билириңче кыйгырган. Ол депутаттар бөлүүнүң хөй-ниитиниң бодалын айтырганының түңнелдеринге үндезилээш, айтырыгга харыылааннарының 86 хуузунун бистиң чаартынган күрүневис **социалистиг** угланыышкынныг болуруун күзеп турарын илереткенин дыңнаткан. Ону кым-даа өскертир эргези чок. Бо талазы-биле бүгү улустун санал-оналын илередир референдум херек.

Чамдык депутаттарның ооң мурнунда илереткен күзелин өзугаар ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри **Э. А. Шеварднадзеге** сөс берген. Бо болза мээн амыдыралымда эң-не допчу болгаш эң-не эар-берге саналым болур—деп, ол чугаалаан. Мен сөс бээрин дилевээн кижи мен. Ынчалза-даа чамдык депутаттар негеп турар чүве болганда, мен санадыг бижимелин тургускаш, Съездиниң Секретариадынче дамчыттым. Ол болуктун чүнүк-биле холбаштыр мээн санал бээримни негээниниң чылдагааннары меңээ билдингир.

Мен ийи кезектен тургустунган допчу медеглелди кылырын күзеп тур мен. Бирээде, Дүүн чамдык эштер—олар дээрге, бистиң хоочунарывыс-тыр — санал берген, шериглерни Персия мугулдурунче чорударын Президентиге, чурттун удуртулгазынга хорун турар декларацияны хүлээп алырының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургускан. Ооң утказы барык ындыг болган. Ол дүүнгү саналдарның мени шыдажыр арга чок болдурупканын дорту-биле чугаалап тур мен.

Черле ынчаш, Персия мугулдурунун талазы-биле чогум чүү бооп турарыл? Мен ында чөрүлдээлер талазыбиле Совет Эвилелиниң туружун, политиказын чурт иштинге болгаш ооң кызыгаарларының даштынга-даа, он-он катап тайылбырлап, чугаалаар ужурга таваржып турган мен. Ол дээрге шыңгыы, ыяк бодаттынган, күрүнелер аразынга эң-не болбаазырангай харылзааларының бүгү стандарттарынга дүүшкен политика-дыр. Бистиң ирак күрүне-биле харылзаавыс эп-найыралчы бооп, ону үр чылдарның иштинде тургузуп келген, ындыг харылзаалар хевээр артып-даа турар, ынчалза-даа бисте камгалал чок бичии чуртка удур агрессия-биле, ону эжелеп алганы-биле эптежир кандыг-даа моральдыг эргевис чок. Ынчан бис сөөлгү чылдарда бистиң шуптувустуң, бүгү чурттуң, бистиң бүгү улузувустуң чаа политиктиг угаан-бодалды бадыткап, боттандырарының талазы-биле кылган бүгү үүүлдерин шуптузун күш чок болдурар турган ийик бис. Бирээде, ол.

Ийиде. Мону мен чаңгыс эвес удаа тайылбырлап келген мен, ол дугайын М. С. Горбачев Дээди Советке бодунуң саналынга-даа чугаалаан: совет удуртулгада кандыг-даа план чок, кандыг-лабир бөлүкте план дээр чүве бар бооп чадавас, ону билбес-тир мен. Ооң кадында даштыкы херектер министринде Персия мугулдурунга, ол регионга шериглерни дүжүреринин планы бар дээр буруудадыышкыннар үнүп кээп турар. Мен ындыг планнар чок, шуут үндезини-биле турбайн турар, ынаар чаңгыс-даа шериг кижини, Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң чаңгыс-даа төлээлекчизин кым-даа чорудар дивейн турарын тайылбырлап, чугаалап келген мен. Ол дугайын чугаалап каан турган.

Үшкү айтырыг. Ийет, ол кая-даа болуор болза, чүгле Иракка эвес, кандыг-даа чуртна бир эвес совет хамаатыларын эрге-ажыктары кызамдаттырган, чаңгыс-даа кижи айыылга таваржыр болза, Совет чурт бодунун хамаатыларының эрге-ажыктарын камгалаар апаарын чугаалаан мен, ынчангаш ону бүгүдеге дыңналдыр медеглеп тур мен. Депутаттар бо талазы-биле совет удуртулганы деткиир ужурлуг деп бодап турар мен.

Ындыг-даа болза, өске бир айтырыгны салырын күзеп тур мен: бо бүгү таварылга бе? Парламентиниң ийи кежигүнүнүң иштики херектер министрин ап октаар аргалыг болганының болгаш ам даштыкы херектер министри-биле санажыр үениң келгениниң дугайында медеглеп таварылга бе? Ол медеглел делегейниң бүгү парлалгазын болгаш бистиң-даа солуунарывысты таварыя эткен болгай.

Ооң соонда тургустунуп келген байдал — реформаторларның болгаш, ооң чугаалааны-биле алырга, реакционерлериниң аразында эң чидиг демиселдиң уржуу деп бодап турарын илереткен. Ындыг демисел партиянын XXVIII съездизинге-ле эгелээнин ол сагындырган. Ынчан шын угаан-бодалдыг делегаттар толептин-биле ажып үнген.

Министриниң кыйырганы болза: эштер демократтар, силер too-быдарадыр дезе бердиңер, реформаторлар чаштына бергеннер. Диктатура тургустунуп кээп турар-дыр — ол дугайын долу харыысалга-биле медеглеп тур мен. Ол чогум кандыг диктатура болурун, кандыг диктаторнуң келирин болгаш кандыг ёзу-чурум тургустунарын кым-даа билбес.

Ол ооң соонда мындыг медеглел кылган: мен халажын тур мен. Бо мээн хүүда салыышкынын, бир эвес күзээр болзунарза, диктатурага мээн удурланыышкынын ол болзун. Михаил Сергеевич Горбачевка ханызы-биле өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Мен ооң өөнүүмен, ооң-биле чаңгыс үзелдиг бис, эде тургустунуушкуннуң идеяларын, чаартыланган иделарын, демократчылдылганын идеяларын кажан-даа деткип келген болгаш сөөлгү хүннеримге чедир деткиир-даа мен. Ынчаза-даа албан-дужаалдан халажыры — мээн, хамааты кижиниң, коммунист кижи болганымда хөөрөм-дир. Бистиң чуртта бооп турар ындыг болуушкуннар-биле, бистиң улустуң таваржыр дей бергени ындыг шылгалдар-биле эптежип шыдавас мен.

Ол түңнелинде диктатура тургустунмас, келир үе — демократияның болгаш хосталганы болур дээрзинге дөмей-ле бүзүрээр мен деп медеглээн.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң медеглелинин соонда Съездиге тургустунган душкүүрлүг байдал изиг болгаш шыңгыы санал-онал солчуушкунун болдурган. Чамдык депутаттарның өмүнээзинден академик **Д. С. Лихачев** даштыкы херектер министриниң албан-дужаалыдан халажын үнер талазы-биле медеглелинге хараадаашкынны илереткеш, ооң ындыг шиитпирин сокдарын ооң дилээн.

Президентиниң чоок сурукчуларын бактаар чорукту буруу шаап, чүве чугаалаан депутаттар **Д. Д. Зенедиктов, Ф. М. Бурлацкий, А. М. Адамович, В. И. Гольданский** болгаш өскелер-даа, тургустунган байдалды капчаар көрүп турарын, ооң үнериниң арганарын илереткеннер. Чижээ, депутаттарның тускай комиссиязын тургузарын, эде тургустунуушкунун, демократчылдыганын угланыышкынын, га, чаа даштыкы политиктиг угаан-бодалга шынчы чорукту бадыткаан резолюцияны хүлээп алырын-даа саналдап турганнар.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң медеглелинге элдепсинип, пат кайгадым деп, депутат **Р. А. Медведев** чугаалаан. Ооң бодап турары-биле алырга, чурттун дээди күүрүне ажылдакчыларының иштинден Э. А. Шеварднадзе эң эвээш хемчээлдиг шүгүмүүлелге таваржып турган.

Э. А. Шеварднадзени ындыг базымны кылырынче албадапкан чылдагаанчарның дугайын чугаалааш, эртемден, министриниң албан-дужаалыдан дүжеривин дугайында медеглел кылганының чылдагааны төп биле Грузияның аразында үнүп эгелеп турар чөрүлдээде дээр бодалын илереткен. Грузия Эвилел керээзинге ат салбазының дугайын медеглээн, а ооң президентизи бүгү-ле ёзулуг грузиннерни бодунун нациязынга мөгейип, бараан болурунче кыйгырган болгай. Мындыг байдалдарда Шеварднадзе кошкак талазын көргүскен болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң командазындан үнген-дир.

Съездиге М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Байдалды эмин эттир бөдүүн кылдыр көрүп база эмин эттир нарыдай берген деп чугаалаксавайн тур мен. Колла чүве девилеп-мөгүдевезинде, угаан-кут ышкындыра бээр чоукка алыспазында болгаш соң-даарта биске ындынчыг апаар шүгүмүүлелдер дээш шын оруктан өскээр чайлаваында болур.

Байдал кончуг нарын. Бо дээрге, шыпаа-ла, душкүүрлүг чоруктун эң чидиг үези-дир, бүгү чүвени шын сайгарып билип алыр ужурлуг ындыг байдал бисте тургустунуп келген. Эштер Рыжков, Крючков, Шеварднадзениң чугааларын дыңназа эки боор дээш база олар бо Съездиге боттарының үнелелдерин кылзын, саналдарын киирип дээш оларга санал бээриниге доктаадып алганывыстан ийи катап хөй үени бердивис. Бо бүгү бистиң баш удур көргеннивис ёзугаар эки чоруп орду. Ынчаарга Эдуард Амвросиевичиниң халажын үнер дугайында кылган медеглели меңээ хенертен дыңналган чаа үүл болду. Ажыбиле чугаалаарга, ол медеглел чүнүп-даа мурнунда мээн сеткил-сагыжымны дыка-ла дүвүретти.

Ооң-биле ийи катап телефонбиле кылган чугаам ооң ындыг шиитпирин хүлээп алганының чылдагаанынга долу үнелелин кылыр арганы бербейн турар. Бистер мынча деп дугуруштувус: ужуражып чугаалашкаш, бүгү чүвени сайгарып көөр. Бүгү чүвени ам дээрезинде үзе шиитпирлеп болбас деп санаар мен, Шеварднадзениң кылган медеглелин бүрүү шаварындан эгелеп өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр түнеп «шииткелдиг» үндүрүп болбас. Чүнү-даа барымдаалап көрбейн, кылган медеглелинден ойталаарын ооң дилээр дээш хевирлиг чүвени база кылып болбас херек. Бо бүгүнү эки болап, хандыр сайгарып көөр болза чугула деп бодап тур мен. Чүге ындыг болу берген ийи-үш сөс-биле тайылбырлап чугаалаарын оралдажып көрейн.

Ооң маңаа кылган медеглели болгаш меңээ телефон дамчыштыр чугаалаан-даа үүүлдери амгы берегдеэшкиннерни ажыглап адаш, эде тургустунуушкунун «угланышкынына, эде тургустунуушкунун сорулгалары дээш, ниитилелди чаартыры дээш демиселдиң кол-кол угланышкыныарынга чигзиниг тургузарын оралдажып турар кижилерге удурланыышкын кылыр деп ооң шиитпирээнин хереченлел турар. Ооң санап турары-биле алырга ындыг халдаашкын планнаттынган хевиолиг апарган болгаш узуксоксаад, чок атакаларже шилчээн болганда, ындыг атакаларны болдурбас болгаш берге байдалды боттарының сорулгаларына ажыглап, бистиң оруктан чайладырын кордап турар кижилерни доктаадып сорулга-биле эң чидиг хевирлерни ажыглап болур деп ооң санаары ол боор. Ооң маңаа болгаш меңээ чугаалаан үүүлдериниң балыктары олдур. Ол ооң бодунун хүүда Эрге-ажыын бодааны ол эвес.

Эде тургустунуушкунну камгалаар ужурлуг бис деп турушту деткип турар мен, ындыг кыйгырыгны мен дораана чаплап үндүрген-не болгай мен, ынчангаш амгы бо Съездиниң сорулгазы база ындыг болур ужурлуг деп көрүп турар мен. Бистин бо дөмүкү Съездивисте тургустунуп келген боттуг байдалды база бистер бүгүдениң болгаш ниитилелдиң кылыкы байдалда келгени өөренип көргеш, бистер шилип алган угланыышкынывысты балыткаар аңы ону өскеотир ужурлуг бис. Ажыбиле чугаалаарга, айтырыг ындыг янзылыг тургустунуп турар. Эде тургустунуушкунну шиитпирлээринге болгаш ооң чорун турарынга хамаарыштыр тактика талазы-биле аңгы-аңгы болалдар дээрге амыдыралдың, дилеп тывыышкынарының база дугуржулгаларының чорудулгалары-дыр. Илеткелге мынча деп чугаалаан мен: оларның ужуунган улуг берегдеэшкиннерге таварышканыывыс база ол дээш харылаар ужурлуг бүгү чедимче чок кылдынган үүүлдеривис, частырыгларывыс турзажок, бистер ол угланыышкынны камгалаар ужурлуг бис. Харыысалгадан агартының чиг бээрин бодаваан тур мен, эде тургустунуушкун бүгү ниитилелге боттуг үүүл апарын дээш ол угланыышкынны эмзинге чедирер харыысалга меңээ онаажып турар деп көрүп турар мен.

Эш Шеварднадзениң Президент-биле дугуржуп албайн, ындыг медеглелди кылганын хүүмда бүрүү шаап тур мен. Херек ындыг апаргада силерге дорту-биле чугаалаайн: ону оралакчы президентиге сүмелээр деп бодал мээң планымга кирип турган. Байдал ындыг чүве-дир бо. Бир эвес бүгү чүвени тодарадып, үзе шиитпирлептер дээр чүве болза. Ындыг түңнелге бодамчалыг келген мен. Бистиң чурттап келгенивис ындыг ниитилелге бистер моон ынай чурттап шыдавас бис деп түңнелге хамаарыштыр бо кижи шагда-ла шиитпирин кылып алган турган-дыр. Он чыл бурунгаар турган бир таварылгада бир чамдык күштер-биле демиселжип эгелээн кижи болгай. Бистер болгаш ооң-биле кады ажылдап турган кижилер ону эки билир. Ол, мен ышкаш, өске черге болгаш маңаа ажылдап тура-ла, биске берип каан улуг эрге-хүлээлгелер бар-даа болза, чаартылга чорудулгаларын ёзулуг-ла калбартын шыдаваан бис деп түңнелге келген турган. Тургустунуп келген арганы ажыглаар, ниитилелде бүгү чүвени өскертип чаартыр деп бодалга келириби-биле бүгү шылгалдаларны, бүгү чидиг дискуссияларны эртерин амыдырал бистен негээн. Ол ындыг кижилериниң бирээзи болур кижи.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Н. И. РЫЖКОВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

магадылалы хилтиделге бербейн барып болур, ынчангаш ол социал айылдыг чорукту чайлаш чокка тургуза бээр. Чазак ону черле херекке албайн баар аргазы чок, бисти ол дөвүүлаа үүвеге удур деп бурууладыр турар болгай. Ынчалза-даа чогум-на ол боттуг үүүлдер үнелезилдиг алгаш, бис экономиканы экиждип быжыглаар база рынокче шилчилге талазы-биле боттарывыстың саналдарывыс киирген бис.

Кайдыг-даа төлевилел — революсчу-даа болгаш оскертикчи-даа — бодуу тускай ужур-утказы, Нинтилел мурнунга хоозуп үүлдү кылбазын — үрегдеттирген структураларны чаазы-биле солуурун революция хүлээнип турар.

Херек кырында үүү болганы? Эде тургустунуушкун мурнундагы турган күрүненилдаа, партиялың-даа эрги хөй-хөй структураларын бүза шаап каапкал. Оон орнунга амдыдыында дээштиг болгаш ажыктыг үүү-даа тургустунмаан. Ол чорук ам планы-даа, рынок-даа чок апарган экономиканга дорт салдарны чедиргей.

Эрге-чагырганың суларашкынын чаг демократтыг үнелеп-биле доктаадып алыры ам-даа болдунмаан. Чыл эгезинде чүүтүн күрүне тургузуунуң системазынга президент албанын киирген болзаа-даа, ылергей өскерилгелер болбаан. Харын-даа бо үеде күүсекчи эрге-чагырганың бажындан эгелээш, структуралары ажылдаастаан. Экономикада болгаш коорум-чүрүмде националлар аразының харылзааларында болгаш нинтилелдиг моральдыг байдалында бергелериң үнген дөзү мында болдур ийин.

Ол бүгү кем-херек үүлгедиишкинге, оон өзеринге чиш берген. Эрге-хоойлуу улам быжыглаарының орнунга албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүселип турган милиция ажылдакчыларына болгаш прокуроларга хамаарыштыр оларның адын баксыралдының кампаниязы эгелээн. Бо үүүл оларның чөптүг чорукка бүзүрелин ышкындырган. Мындыг четпести дүрген доктаатпас болза, ол кем-херек үүлгелиишкинге удур кандыг-даа демиселди үүй шаап каапкар хире чалгыны тургузуп кээп болур.

Сагыштыы-биле ат баксырадырының «аарыы» армияны база оюп эртээн. Ону республикалар дайы-биле чаа тыртарының кыйлары үүүп турар. А күштер быдаргай турда, бистин күрүневис күчүлүг болуп шыдавас. Тоогу өзугаар армияга онза хүндүтелдиг хамаарылга биске турап келген болгай. Маны ат баксырадышкының болдуруп болбас херек.

Политиктиг болгаш экономиктыг кризистиг согулары культураны база ойбайн барган. Дөмей-ле сөөлүнде кээп садыгларның баартактары долуп кээп, а сагыш-сеткилдеривис доозуран калбас бе?

Эде ... тургустунуушкунуң бүтпейн турарының чамдык чылдагаанары, мөөн бодалыбиле, ыалыг-дыр. Ынчалзажок бөгүнгү чөүүлдөөлериг бай-далдарда Михаил Сергеевич Горбачевтуң дугайында онзалап чугаалаксаар-дыр мен. Эде тургустунуушкунунуң идеязы оон ады-биле холбашкан. Мен оон үүгле частырыгларын эвес, а чүүтүүн оттурунга, нинтилелде чаартылгаларга оон үлүг үлүүн база көрүп тур мен. Эде тургустунуушкунунуң чедиишкининге оон баштайгы хүнүнде дег бүзүрөөр мен. Кадык-чаагай, күштүг нинтилелди, хостуг болгаш улуг күрүнени тургузуп шыдаар бис дээрзинге бүзүрөөр мен. Ынчангаштың Горбачевтуң доктриназын база оон стратегтиг сорулгаларын, ол бүгүнү сайгарып тура, эрге-чагырганың үстүкү эшелонунга-даа база эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдеринге болдуунган тактиктиг частырыгдан аңылап турарым ужуру ындр.

II.

Эштер депутаттар!

Чүүтта байдалды мөөн экономиканы дамчыштыр көрүп турарым билдингир. Ол ындыг болур-даа ынчаш.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дээрге информастыг агымнарның чогум-на маттыжып чылыш келири күрүнени эргелеп башкарарының эвенозу дээрзи билдингир. Ынчангаш чазак бодунуң өттүр коор чоруу-биле эвес, информация-биле хандырылга системазында бодунуң туружу-биле тургустунуп келген байдалды бүдүн чуруун бээр база оон болуп болур үржүктарын көөр арга-шинектиг.

Сөөлгү чылдарда чүүтта болуп турган бүгү-ле үүүлдер оон экономиказынга дорт салдарлыг бооп келген. Нинтилелдиң хөгжүлдезинде политиктиг өскерилгелер экономиктыг амыдыралга өскерилгелерни болдуруп турган. Оон көскү херечизи — беш чылдың баштайгы үш чылының көргүзүглериниң сөөлгү ийи чылдың түүнелдериндеи ылгалдый.

Ынчан бис экономиктыг өзүлденив быжыг темпилеринче үүүп, оран-сава, школалар, эмнелгелер түдүү дээн ышкан чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниге көскүзү-биле бурунгаарлап шыдаан бис. Арагалаашкынга удуур чедир бодаттынмаан кампанияның шүүдөлдери түрза-даа, хереглекчилер рыногу-даа өске янзылыг апарган.

1989 чылда ангыланышкан байдалдыг чорук чидин-биле тургустунуп келген. Экономикаже хары үүда ийи фактор шүргүл кирип келген: улуг хемчээлдиг, ынчалза-даа төөнчүзүнге чедир ажылдан кылдынмаан үлүс ажыл-агыйының чаа принциптериче шилчилгези, экономиктыг чорудулгаларны эргелеп башкарарының аргазыче шилчириниге далаш чорук болгаш частырыглар, күрүне иштинге политиктиг болгаш социал турум эвес чоруктуң чидээни. Түүнелинде бис кризис бетинің байдалындан үнер хамаанчок, харын-даа моон мурнунда көрүп көрбөзнивис бүдүрүлгениң кудулаашкынынга таварышкан бис.

1990 чылда бүдүрген национал орулга эртиен чылга деңнээрге, 4 хуу, күш ажылдың бүдүрүкчүлүү — 2 хуу күдүлаар. Акшаны кылыры болгаш саарылгаже үндүрери бо чылын план деңнелин 2 катап ажар болгаш 22.24 млрд. рубль болур. Хереглекчилер рыногунун үүүлдешкээ үрелген.

Нормативтен ажыр, чедир түүтүнмаан түдүгларның өзүлдези 25 млрд. рубль болуп турар. Оон-биле чергелештир социал-культура адырларының объектилерин, чүүтталга бажыңнарын ажыглалга киирери эвэммээн.

1991 чылга чедир дашкы өрелер талазы-биле албан төлөөр төлевир 9 млрд. инвалюта рубльге чедир өзер. Барын чүктүн чээли берикчилери коммерция үндезининге биске үеэли бээриниден ойталап турар. Ойталаашкынарның кол чылдаганы чүүле өре-ширевистин улгадын олурарында эвес, а бистин күрүне болгаш политиктиг турум эвес байдалывыста.

Бараанны даштыкыже үндүр соөртүрү 12 хуу кудулаан, а валютага хереглелулгатпышаан. Улуг дүжүүтү ажаап ап тургаштың-на, 30 млн. тонна тараанны садып алыр ужурга таваржып турар бис, ол бүгү күрүне садып алышкынының иниити хемчээлинің 45 хуузу болуп турар. Москвада, Ленинградта база өске-даа үлетпүр төптеринде хереглел деннелин хевээр артыпрар дизе, 1,5 млн. тонна эштин болгаш 12 млн. тонна сүт, сүт продукторларын садып алырына валюта херек.

Бо хүннерде чүүттүң бүдүрүлгелери продукция хандырылгазының талазыбиле керээлерни чүүле 60 хуурга чарып шыдаан. Тодаргай экономиканы билир кижилерге бо сан-чурагайларны тайылбырлаан ажыы чок. Ол ажыл-агыйжы харылзааларны аргажок үрелгенин база бүдүрүлгеге бүгү-ле үржүктарлыг күштүг кудулаашкынның болун болурун көргүзүп турары олдуп.

Келир чылдың тодаргай сорулгаларына доктаавас мен, ол үе агроүлетпүр комплекизин мурнады хөгжүдериниң, чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерин өстүрериниң, экономиканы социал адырже углаарының социал улуг программаларны шиигээдириниң үеэи дээрзин чугаалап каайн.

III.

Хүндүлүг эштер!

Бир эвес чогуур хемчеглерни доп-дораан албас болза, моон-даа сонгаар социал дүшкүүрлүг чорук чидигленир дээрзин эге байдалдар баш удур айтып турар.

Бистин мурнувуста туруп турар бергелер хөй янзы. Моон сонгааргы хөделиишкиннериниң тактиказынга бистин тодаргай болурувусту олар негеп турар. Байдал мындыг, бир черге доктаап, күштерни эде белүүткөөр, а бир талага шиитпирлии-биле бурунгаарлаар херек.

Бирээде, бүгү-эвилел чергелиг айыыл-халапты ой, шаанда чайладырын болдурар шиитпирлерни хүлээп алыр херек.

Дораан демдеглеп каайн — бөгүн бис быжыгыышкынны дорт чорудуп болурунуң үезин оскунуп алган бис. Улам хелберен бар чыдар сандараашкының шалыпкыны-биле бүгү талазыдан бүзөөлөөриниң механизмин эртер апаар-дыр. Бергедөөшкиннерден кортпан херээ чок. Ынчанмас болзувусса, олар оон соонда оон-даа улуг болур. Ол дээрге аргажоктуң кырындан кылдынган базым дээрзи билдингир болбайн аан, ындыг-даа бол, ол баажызы билдинмес үржүктарны оюп эртер арганы бээр. Чүүүн-даа мурнунда ССР Эвилелиниң Конституциязынга чөрүшкек хөй-хөй хоойлуларга хамаарыштыр хемчеглер херек. Чөгенчиг, бөдүүн хевирниң хоойлуларының тергиделинден ойталаары чугула. Ажыл соксадыышкынының шимчээшкиннинге, чүүттүң чаңгыс аай транспорт системазының ажылының үрелиринге чедирер бүгү-ле хөделиишкиннерге, экологтуг чылдагаанар-биле бүдүрүлгелерни кайы хамаанчок хаарынга, иштини каайлы шаптараазынарын тургузарынга мораторийни киирер.

Бараан хандырылгазының сагылга-чурумунун бис бүгүдеге хоралыг буураашкының чорудулгазын доктаатпас болзувусса, үүү болу берип болурун билзиссе чугула, мен бодаарымга, амыдырал безин бисти өөрединнен хире. Чүүүн-даа мурнунда ол дээш харысалга шак ындыг шиитпирлерни хүлээп ап турар кижилерге онаажыгы:

Тодаргай саналдарла хөй. Бот-боттарын коргутчурун соксадыр, кайы-даа талага чөптүг шиитпирлерни дилээр, оларны боттандырарынга политиктиг чүткүлүг көргүзер херек. Бөгүн ону мөөгаш байдалдан үнериниң кара чаңгыс оруу деп көрүп турар мен.

Кризисти доза турарының талазы-биле бирги чергениң хемчеглерингe күрүнеде болгаш нинтилелде бар бүгү чепсектер болгаш аргалар-биле кем-херек үүлгедиишкиннериниң бүгү-ле илерээшкиннерин, ылангыя организастыг кем-херек үүлгедиишкинич узуткаары чугула. Ону турум эвес чоруктуң база чүүртка дүшкүүрлүг чоруктуң өзүлдезин болдурар бирги чергениң фактору кылдыр көрүе эки.

1991 чылга онза доктаап көрейн. Үстүнде адаанывыс хемчеглериниң боттанылгазы чокта, келир чылдагы планның болгаш бюджеттің дугайында амыдырал кырынга чугаалаар байтык, ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп безин шыдавас бис. Кризистиң өзүлдезин соксадырынга келир чылда республикалар аразында экономиктиг дугуржулгалар принципиалдыг ужур-үткаңы ойнаар ужурлуг. Үүгле оон үндезининге бис билчилгени, экономиканың амыдыралчы туруштуун тударынга дугуруушкан хөделиишкиннериниң хандыралгазын чедип ап шыдаар бис. Ол бүгү түр ченик дугуржулгазы болур. Ол тургустунган ажыл-агый харылзааларын камгалап арттырарын, саң-хөө болгаш үндүүг политиказының чаңгыс аай принциптерин амыдыралга боттандырарын, өртек-үне тургузуушкунуун болгаш чүүттакчы чоннуң социал камгалалынга хамаарышкан дүүшкен хөделиишкиннерни чорударын (амгы байдалда ол бүгүүе бирги чергениң кичээнгейнин угландырын турар бис) хандырар. Ол дугуржулгаже съездиге саналдаттынар конструктивтиг санал-оналдар албан киирер ужурлуг.

Декабрьның төнерининге чедир санныг хонуктар арткан, ынчангаш чаа чылче бо айтырыгларны шиитпирлевейн кирбес ужурлуг бис. Январьның баштайгы хүннеринде-ле ССРЭ-ниң Дээди Соведи план болгаш бюджет талазы-биле шиитпирни хүлээп ап, оон-биле республикаларга-даа, эргелеп башкарылганың эвилел органнарынга-даа шалыпкын хөделиишкиннер кылыр арга-шинекти ажыдар боор дээрзинге бүзүрел турар бис.

Ийиде, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели экономиканың болгаш социал адырның болур-чогуур хүлээлгезин күүседириниге бодунуң харыысалгалының билинмишаан, келир чылдың бирги кварталында улус ажыл-агыйының ажылына хамаарышкан шиитпирни хүлээп алыр ужурга таваржып турар. Ол бүгү план болгаш бюджеттің бадылаашкынынга чедир кижилерге ажыл төлевирин төлөөр база бүдүрүлгелерни тургуспас арга-шинектерни бөөринче угланган. Тургустунган байдалга дүүштүр аъш-чем, эм-тан болгаш чамдык өске-даа барааннарны, материалдарны даштыкыдан садып алырының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырының дугайында шиитпирлерни хүлээп алган, ол дугайында эвилел республика чергелиг валюта фондузунуң шиитпири бар.

Чазактың бо шиитпирлерин тургустунган чуруму хажыткан кылдыр көрүп болбайн аан. Ынчалза-даа кажан кижилериң хүн бүрүдеги амыдыралының база ажылының дугайында чугаа чоруп турда, ындыг базымны кылбазының аргазы турган деп бе.

Кризистиң өзүлдезин соксадыр сорулгалыг болгаш өске-даа хемчеглер улус ажыл-агыйының быжыгыышкынының чурумунче кирер арганы биске бээр ужурлуг. Саң-хөө, акша эргилдезинге, материал-техниктиг курлавырларның шимчээшкининге болгаш чурт иштинге капитал салыышкыны башкарарынга чамдык кадыг хемчеглерни киирерин бо санал-оналдар бодунга хаара тударын билип тур мен. Ынчалзажок боларны күүседириниче кирер апаар, үүге дээрге оларны экономиканың херек кырында байдалы негеп турар-дыр. Чазак кабинеди кандыг-даа составтыг турар үүве болза, бо хемчеглерже кандыг-бир арга-биле кирер ужурлуг апаар деп бодай-дыр мен.

Ам чаа чугаалаан үүүлүм, билдингир-ле, эвилелешкен республикаларның талазындан экономиктиг дугуржулгага бүзүрел чок болур болза, ол түр хемчег-дир. Эвилел керээзинің талазы-биле ам-даа ажыл чорудар херек. Ону хүлээп алырын үзамдыктырган херээ чок. Бо айтырыгны чугаалажын көөрүн болгаш шиитпир хүлээп алырын сонгаарладыры дээрге, хамаалы тайбынны болгаш чөпшээрежилгени улам аткаарладыр дээни олдур. Чамдык политиктиг агымнарның чаа Эвилел керээзинге ат салырын маналыр, ону дискуссияларга хөй чугаалап турган, оон-биле эвилел парламентизинге база эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң базыышкын кылыр дээн чүткүлүн билип-ле тур мен. Олар Эвилел керээзи дээрге чүү-даа баштай өжээтен күштерге согуг дээрмин, националлар аразында чөрүлдөөлерни ажыл эртип алырының, бистин күрүненин бүдүн-бүрүн болуруунуң, аңаа тайбынны, эртп тургузуп алырының аргазы деп билип турарлар.

Сөөлгү үеде чазакты республикаларның бот-догуннаашкынынче база хамаарыштас чорукче чүткүлүн билбейн турар деп бурууладып турар. Ындыг медеглеллерни бурууг шаппышаан, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели республикаларның бот-догуннаашкынына хүндүткелдиг болуп, ында Эвилеллиң күрүне суверенитедин кызгадавайн, оларның политиктиг болгаш экономиктыг бот-тускайлан болурунун быжыглаашкынындыр деп үүвени көрүп билип турарын айтыксай-дыр мен. Ону чазактың херек кырында хемчеглери-биле-даа бүзүрелдип болур. Төптүн чагырганына турган эргелерни республикаларга кым дамчыдып берип эгелээн ийик? Ол тудут, агроүлетпүр комплекизиниң болгаш экономиканың өскедаа алырларына хамаарыжыр.

Чүүттүң хоойлуларында көрдүгении өзугаар Федерация субъектилериниң дугайын калбартыр көрүп турар бис. Оон-биле чергелештир совет Федерацияның денискээриниң бүдүн-бүрүнүн, оон социалистиг шилип алышкынын кадагалап алыры дээш, Эвилелдиң кызыгаарларына ССРЭ-ниң чоннарының эрге-ажыктарын камгалаары дээш туржун турар бис.

Ындыг негелделериниң күүселдези — чүүтка политиктиг, экономиктыг болгаш социал силгинишкиннерин болдурбазының магадылалы. Маңаа ынк быжыг болуру чугула. Ону оон мурнунда-ла, чамдык регионларга националлар аразының өжээннежилгезинин өртү кыппаанда-ла көргүзер турган. Ам чонуң айылының хемчээли улам улгадып, мүн-мүн кижилериң амыдыралына кыжаныг тургустунун келгенде, кадыг хемчеглерин, ылангыя боттарының идеэгек чоруу-биле чүү-даа кылып болурунга белен кижилерге болгаш организацияларга хамаарыштыр алыры чугула апаар. Ам-даа доктаап болур. Шиитпирлеттийги деп айтырыгдыр. Оон үндезинин Эвилел керээзинде салган. Ынчангаш ону көөрүн база хүлээп алырын атказарладыры шүүт кеминг деп база катап чугаалаайн.

Националлар аразының харылзааларының чидиглениишкини ам шиитпирлер хүлээп албас болза, хоржок кылындырын келген. Бо нинти сагыш човаашкынывыс-тыр, ол бүгү республикаларның эрге-ажыынга дээп турар. Ынчангаш бо ажыл-херекке Федерация чөвүлели ышкан коллективтиг органның ролюн болгаш салдарын улаттырары негеттинин турар.

Чүүттүн Президентизиниң иletкелинде күрүне эрге-чагырганың структуразында чаартыкчы өскерилгелерге улуг кичээнгей салдынган. Олар чүүттүн Конституциязынга хамаарышкан болгаш экономикада болгаш социал силгинишкиннерин болдурбазының магадылалы. Маңаа ынк быжыг болуру чугула. Ону моон мурнунда-ла, чамдык регионларга националлар аразының өжээннежилгезинин өртү кыппаанда-ла көргүзер турган. Ам чонуң айылының хемчээли улам улгадып, мүн-мүн кижилериң амыдыралынга

Р. Н. НИШАНОВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

харын. Ынчан референдум кылыл болур. Оон-биле улустарының күрүне ёзузунуң дугуруштунган күзел-соруунуң аразында харылзаалар оларның аңгы-аңгы деннелдеринге кымны-даа кызамдавайн турар болгаш күрүне тургузуун организастаарының айтырыгларын шиитпирлээрин үүгле шыны-биле көрүп турарының херечизи болур.

Суверенниг күрүнелер федеративтиг күрүне кылдыр каттышпас ужурлуг деп, чамдык кижилер санап турар. Федерацияга, конфедерацияга, чокла болза шиитилежилгеге турар бис бе дээр дугайында маргылдаа чоруп турар харын. Ынчалза-даа херектиг ужуру мында, Эвилелге кирип алгаш, суверенниг күрүнелер бодунуң эвилел харылзааларының хевирин доду шилип алыр.

Чүрттүн девискээринде бүгү кижилериң аразында кады харылзааларың шагдан бээр тургустунуп келген сырый харылзаалың болгаш уткашынарын элээн тода көргүзүп турар федеративтиг күрүне улустар аразының чаартынган эвилел харылзааларының хевири болган турар ужурлуг деп, бистиң чонувус, оларның хөй кезии санап турар.

Бир эвес Эвилел кереэзиниң төлевилелиниң текнизи ёзугаар алыр чүве болза, оон утказы мындыр. Чүрттүн бүгү чону болган оларны каттыштырган республикалар хостуг болгаш экономика талазы-биле хөгжүдүлелиг хамаату иниттилелди хевирлеп тургузарын, демократизны быжыглаарын болгаш улам ыцай калбартырын, национал чанчылдарны камгалап арттыварын болгаш хөгжүдүрүн, тайбынны быжыглаарын, улуг айтырыгларны шиитпирлээрде чонуң кады ажылдажылгазын болгаш дем каттыштырылгазын хандырарын бодунуң сорулгазы кылдыр көрүп турар. Шак мындыг иниттилештирилге суверенниг федеративтиг күрүне хевирлиг каттыжарының эргежок чугулазын чүүлдүг деп көөрүп турар. Каттыжарының хевирин шилип алырда, ам-даа катап-катап боданып көөр болза эки дээрзин хүлээп көрбейн турар мен деп чугаалап шыдавас мен.

Моон-биле холбаштыр Эвилел кереэзиниң төлевилелиниң уг-шин кирип турар Эвилелдиң чаа моделин билип алырда, «Эвилелдиң тургузуу» деп кезекте кирген идеяларны болгаш чурумнарны билип алыры улуг ужур-дузалыг. Эвилелдиң чаа, демократчы ужур-утказы мында синиткен.

Республикаларның суверенитедин кызагдап база бодунуң ажыл-херектерин чорударында оларга моондак бооп турар дээн үткалыг чемелээшкиннериг болгаш шүүмүүлелдерни ам хөйү-биле дыннап болур-ла харын. Эрткен үеже дедир көрүп көөр болзувусса, ол бүгү чөптүг-ле харын.

Ийет, моон мурнунда бистин принциптериис шыңгызыы-биле хажыттынып турган: ол дээрге эрге-хоойлуг күрүнениң үр үеде чок турганы; ол дээрге он-он чылларда шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар-дыр; национал политиканың кол принциптерин сагыааны, чанчыс айланмышкын-дыр; төөгүден бээр чүрттап келген төрээн чүрттүдан бүдүн-бүдүн улустарны үндүр көжүрер талазы-биле кем-бүрүүлүг актылар-дыр; төптүн албадаашкыны болгаш күш түрүүшкүү; албадаашкының экономика болгаш оонда ыцай. Ол дээрге, -адак сөөлүнде, хевирин бүрүү-биле өскерткеш, бир мөзүлеш чанчыс аай күрүне болу берген федерация-дыр.

Ниитизи-биле ол бүгү кижилериң бүзүрелинге салдар чедирбейн барбас турган, дорту-биле чугаалаарга, бүзүрелди чидирипкен. Байдалды ылаптыы-биле угаап көрээлиг-дерден: шиниг стратегия болгаш угаазылаллыы-биле хынаттынган практиктиг хемчеглер безин бүрүн түрда, төпке амгы үеде бүзүрелди чедип алыры дыка-ла берге. Оон аңгыда, эңмежок хажыдыышкынар болгаш өскерилгелер чер-черлерге чидиг чөрүлдээлерин өскүдүп, харын-даа чамдык таварылгаларда сагыш-сеткил талазы-биле күштүг үндараашкыныарга чедиген. А мындыг янзылыг ала-чайгаар болуп аймаараашкыныарны чаарыылдырары үүгле шын хөделиишкиннери эвес, харын үр үени негээр.

Айыттынган төлевилелде төптүн бооп болуп туразында аажылаашкынының оруунда шыңгыы шаптыктарны ам харын көргүскен-дир. «ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында» ССРЭ хоойлузунга хамаарыштыр алыра безин Эвилелдиң бүрүн эргелери дыка кызырылган. Эвилел кереэзиниң төлевилелинин беш үүлүн ылаптиг номчуурга-ла, бүгү республикаларның, чүрттүн бүгү улустарының ниити эргежыктарында хамаарышкан айтырыглар дугайында чугаа чоруп турар дээрзинге бүзүрээри берге эвес.

Эвилелдиң суверенитедин болгаш девискээринің бүдүн-бүрүн турарын камгалаары, ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын тодарадыры болгаш камгалаары, камгалалды организастаары болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерин удуртуру, дайынны чарлаары болгаш тайбын кереэзин чарары бүгүдүнин сагыш салышкынының хереэ болуп, улустарның кайызының-даа салым-чолунга хамаарышпас бе, кай? Азы даштыны политика, экономиктиг хөгжүлдениң стратегизын, ниити, база бүдүрүлге системаларын эргелеп башкарарын тодарадыры аңаа хамаарышпас бе? Ол адырлар кандыг-даа улустуң ажыл-амыдыралынга ниити үндезинни тургустайн турар деп бе? Онзагай шынарлыг, деп чергези-биле бүгү-ле үүлдерге эргежок чугула болгаш ындыг болгаштың аразында холбаалыг болуушкуннар бар дээрзин делегей билир. Социал политиканың үндезиннерин тургузарының, культура болгаш өөредилге, фундаменталдыг шинчилелдер, эртем-техниктиг дешилге талазы-биле кады ажылдажылганы башкарып чорударының, ниитиниң корум-чурумун камгалаарының болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежириниң айтырыгларына ол база хамааржыр. Ындыг айтырыглар кижилерни дүвүреттес, ол дээш дүвүрээзин болгаш мөңгүдүл бистиң шуптувусту чаңгыс эвилел кылдыр каттыштырбас деп кым чугаалаарыл?

ССР Эвилели-биле дугуржулга чарын алгаш, республика бүрүзү бодунуң эргелерин боттандырарын аңаа немей берип болур, а Эвилел бүгү республикаларның чөпшээрежилгезин ёзугаар оларның чаңгызының азы эдээн кажынга бодунуң чамдык бүрүн эргелерин оларның девискээринге боттандырар кылдыр берип болур дээни кайгамчык. Ынчангаш оларны амыдыралга херек кырынга боттандырарына эргежок чугула бүрүн эргелерин бир демиг күүседи чорударының айтырыгларын тодарадыының өскертиничел, демократтыг аргазын төлевилелде база кинрген.

Эвилелдиң конституциялыг болурунуң айтырыглары Эвилел кереэзиниң төлевилелинде бир-ле дугаар шиитпирлеттинип турар. Ол чүл дээрге Эвилелге кежигүн болурунуң дугайында айтырыг-дыр, ол шуутла эки тура чорук болгаш улустарның тура-соруунуң хостуг илергейлээшкини болур; Эвилелге хамаарыштыр бүгү кижилериң эргелерин болгаш хүлээлелерин деннештирип турар хамааты болурунуң дугайында: бүгү улустарга Эвилелдиң магадылап турары девискээр дугайында: республикаларның кайызының-даа тускай догуннаашкының хандырып турар оларның аразында харылзаалар дугайында: кажан чогуур субъектилер, оларның эргелери болгаш хүлээлелерге тодаргай ацгыланып келирге, ынчан өнчү, үндүрүг болгаш чыылдалар дугайында айтырыглар-дыр.

Күрүне-эрге-хоойлуга хамаарышкан айтырыгларны оңзалап демдеглексээн ийик мен. ССР Эвилелиниң бүрүн эргелерин боттандырарына республикалар эвилел органнарын кады тургузарының, эрге-ажыктарны база хөделиишкиннерни дугуржуп алырының оске-даа арга-ларын болгаш процедураларын кылырының аргазы-биле кижик дээрзи хүлээп көрдүнген. Республика хоойлужудулгазы республиканың девискээринге, Эвилелдиң чагыргазына хамааржыр айтырыглардан аңгыда, бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле дээди куштут болур деп доктааткан, республиканың тускай догуннаар эргелерин эрге-хоойлу талазы-биле камгалаары көрдүнген (9 үүл).

Ындыг болганда моон мурнунда херек кырынга республикаларга удур турган ындыг үк төптен үүүл, деп болгаш бүрүн эргелиг республикаларның ёзулуг Эвилелин тургузар-дыр бис. республикалар бүрүзү аңаа тускайлан чурттап, өскелер-биле кады ниити херектиг хамаарышпас ёзу-биле чорудуп болур. Ниити эвилел харылзааларын чаартырынга ындыг улуг базымны совет кижилер деткээн турар дээрзин кижи бодап келирдир.

(«Эвилел тургузуу» деп кезек «Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга» деп кезек-биле тудуш холбаалыг. Эвилелди структура талазы-биле демократчыларының оруунга улуг базым ында кылдынган. Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың хөй хевирлиг ниити эвилел органнарлыг республикаларның төлээлээшкин принциви кол үндезин кылдыр хүлээп алдынган.

Хамыктың мурнунда ол ССРЭ-ниң Дээди Совединге хамааржыр, дугуруштунган норма-чижек ёзугаар республикаларның эрге-чагырганың сонгулдалыг дээди органнарының болгаш национал-девискээр тургузуларының эрге-чагырга органнарының делегацияларын-дан Националлар Соведи тургузар деп бодап турар. Ол ышкаш ССРЭ-де чурттап турар бүгү улустарның төлээлелгези Националлар Совединге магадылаттынган турар.

Оон-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң статузуун, структуразының болгаш ону тургузарының чурумунуң дугайында айтырыг ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң, комиссияларының болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының хөй-хөй бөлүктериниң, республикаларның чамдык Дээди Советтериниң онза кичээнгейин хаара тудупкан. Националлар Соведин доктааткан хемчээл ёзугаар, ынчалзажок сонгулда округтарының талазы-биле бүгү-ниити, деп, дорт сонгулдалар аргазы-биле тургузар деп санал үнген, оон башка сонгуур ужурлуг улустарның эрге-ажыктары барымдаалаттынмайн баар.

Эвилелдиң Дээди Соведин чаңгыс палаталыг, Эвилел кереэзиниң аңаа ден төлээлелгези турар ышкаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединге магадылаттынган турар.

Оон-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң статузуун, структуразының болгаш ону тургузарының чурумунуң дугайында айтырыг ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң, комиссияларының болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының хөй-хөй бөлүктериниң, республикаларның чамдык Дээди Советтериниң онза кичээнгейин хаара тудупкан. Националлар Соведин доктааткан хемчээл ёзугаар, ынчалзажок сонгулда округтарының талазы-биле

ДАРГАН ИРЕЙ

Чогум адын улус ойзур. Хүндүткел-дир.
Чолдак-Дарган. Чонуңа берген ады дижир.
Маска, дөжү хажыызынче кыя салбас,
Магалыг-ла шевер чораан кырган ийин ол.

Үргүлчүүңү аян тудуп орбас-даа бол,
Үнген-кирген чону кээрге ында-хаая,
Кончуг оожум хоюг кылдыр игиллээрин
Кожа-кады чурттап чораан дыңнап өстүм.

Аялганың уянынга ындыг ийикпе,
Аалдың ишти артында-ла ыржым апаар.
Каргыраазын игил-биле үдеп ора,
Харын ынаар аразында хөөмейлей бээр...

Хөрүүн басчып дуза кадарчеткелээмде,
Хөглүг чаңныг кырган ирем «чорта» берген.
Көстүүн өттүр көрүп орар чымчак карааа,
Хөөмей-ыры сагыжымда артып калган.

Владимир ДОНГАК.

СОНУУРГАКТАРГА

КУСКЕ БОЛГАШ УЖАР-ХЕМЕ

Австралияның ужар үүл компаниязының самолёду Австрияның найысылалы Вена хоорайның чоогунда аэропорттан чоокта чаа хөй пассажирлерлиг чоруур турган. Ынчалзажок самолет аңаа будун сес шак дургузунда саадаан. Самолет ужуп үнеринің мурнуу чарыында оон иштинге өле-көк бичии кускенги маңнап турарын инженер-техник көөрү каан. Австралияның хамаары ужар-хемелериниң (самолеттарының) дугайында дүрүмүү өзугаар алырга, кырында кускелиг пассажир самолёду агаарже көдүрүлүр эргеги, лок. Демги кускени тып тударынга 8 будун шак негеттинген.

ПЕРУДА БЮРОКРАТИЯ

Бюро — кабинет, кратия — эге-чагырга. Ынчангаш кабинет эге-чагыргазы деэн ышкаш. Бюрократ деп өөстү тывалап дүжүметсиг кижи деп адап турар. Перу деп Латин Америка чуртунуң президентизи А. Фухимори (япон национальдыг бай кижи) меделгел кылгаш, Перунуң күрүне аппарадында бюрократизмниң, биргээр чугаалаарга, үүгле кабинетке ажылдаар дүжүметсиг кижилериң көвүдээнин пат-ла «магадап» чугаалаан: 1989 чылда күрүне албан черлериниң (күраппараттың) ажылдакчыларының саны 500 мың хире кижи турган, амгы үеде 1 миллион 200 мың кылдыр «семирээн».

ЭЛДЕПТИГ АДМИРАЛ

Англияның найысылалы Лондон хоорайның Трафальгар шөлүнде кедергей улуг турасказал бар. 1805 чылда «кызыл-дустаан» адмирал Горацио Нельсониуң ол турасказалынга делегейниң хөй чурттарындан чагаалар, телеграммалар, харын почта-биле дамчыткан белектер безин ам-даа үргүлүү кээп турар. Ол үүлдериниң адрезин мынчаар бижээн болгулаар: «Дээрги адмирал Горацио Нельсониуң бодунга...» Ынчаарга хүлерден шуткып куткан дөрт арызланнар адмиралдың турасказалының базында тургустунган. «Каржы арызланнар силериниң чагаанарны адмиралга чедирерин мооннактаан үржүүнда силерже дедир эгиттивис» деп чагааларга, телеграммаларга, белек хаажакчыгаштарының даштынга немей бижээш, дедир чорудып турар. Элдептигле адмирал-дыр!

(Парлалгадан).

РЕБУС

Бо ребусту чаза номлааш, оон утказын тыныарам?

Ребусту Сергей Шаалының тургусканы-биле Геннадий Макаров дүжүрүп чураан.

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

• Чечен чугаа •

Чүдекпен бир эртен орнундан ковайып туруп олура, бар-ла шаа-биле каттырып-тыр. Кедергей-даа дүш дүжеттинген. Чүдекпен удуп чыдырда дүжүнге төруттүнген ол бодал оон бажының иштинден үнместээн. Ол хире чугула үүлдүн дугайын ол чонаада-ла алыксак-чиксек, хоптак хирезинде канчап бодавайн чорааны ол чүве ийик. Ам ол бодал ону мырынай амыратпас болган.

Халас кежик четтиринге шымдылыг болгаш Чүдекпен аңнаан улустан черле чыда калбас, бо-ла эдерип чоруп каар кижи чүведир. Аңчылар эдерип чоруп турган, боду чаңгыс катап аң адып каап, аңчыларга мактадып, улус аксы шимчедип көрбээн. А аңчыларның аткан аңының эдин, чаан угдунмааже үүктеп ап амдажып калган.

«Эки эзир тевер, а кускун, сааскан дойлаар» деп улустуң үлегер домаан чугаалаарынга ол кончуг ынак.

Оон эпти-ле кады аңнап чоруп турар эжи Хайырлаар ашак ол. Аткан аңының эдин, кежин кады чораан эш-өөрүнден харманнамас, оларга шуптузун берипкеш, боду куруг-даа чоруй баар. Сеткили ындыг эки боорга, ону улус Хайырлаар деп шолалай берген. Оон чогум ады Узун-оол. Узун-оолдун кол-ла сагыш салыр үүвези—бойдусту, аң-менги камгалаары, төтчеглекчилер-биле эптеш чогу. Ол аң-менги кайы-хамаанчок ада бербес. Үүгле сезон үезинде чөпшээрел бижик алгаш, аңнаар. Ынчан өөр аңның кырганын, кызыр-боозун ылаптап көрүп турган адар. Чаш оолдуг азы боос, аныяк аң атпас, үүгле адаа аартаан, удавас ужар ужурлуг аң шилип адар.

Бир катап кускуу сезон үезинде эътке дужаар улуг аң адар керээлиг Хайырлаарны эзрежип турган. Чүдекпен эдерип чоруп каан. Тайгага үнүп келгеш, ийи хондур эртенги, кежээки одарны аңнаанар. Аң таварышпаан. Даартазында эртен ийи аңгы сынче аңнап үнүпкеннер. Сын бажынга кызыл хүн чаа-ла шалып дээп келгенде, Хайыолаарның харабини Хайырлыг-Каътче шиглей чаңгыс катап эткенин Чүдекпен дыңнап каан. «Хайырлаарның боозу эткен соонда, ыяап-ла чыдар түвеле болгай» деп, Чүдекпен иштинде боданган. «Бирээни чыттыр аткан-дыр эвеспе. Ам одагже ээп чоруп орадаа ажырбас. Адырам, чүвени канчап билир, «чер чораан кижиниң аксына чам кирер» чүве дээн. Элээп хайдынып көөр чоор бе? Хайырлаарның адып каан аңы астыга бээр эвес».

Чүдекпен ынчаар бодааш, арга иштинге кедергирлеп, аң дилеп, үнген-ле чораан. Сактырга бир-ле черде ыяш дырс кылдыр сынган ыпкаш болган. Чүдекпен серт кылдыр тура дүшкеш дыңнаалаан. Чүве-даа шимээн чок. Оон база-ла кедергирлеп чорупкан. Базала будук дызырт кылдыр сынган. Чүдекпен канчангашла хажыызынче көрүптергге, кедергей хүлбүс бо удур кылаштап орган. Мурнунда дүжээн дужу ам база сагыжынга ол-ла олчаан кире хонуп келген. Дүжүнде кедергей-даа улуг сын адып алган турар. Ол сыынның эдин, чаан кады аңнап чораан өөрүнден харманнаш, кедергей буганы часкаан арай боорда аңдара соп турган, союп бүскеш, эдин эзт оваа, чаан чаг оваа кылдыр, ийи аңгы бөле салгаш, сөөлүнде боду кээп чүдүрүп алыр дээш, ыяшбиле кырындан озаннай базырып кааш, хепертен оттуу чаштап келген. Ам бо удур келген аң кедергей улуг буга сын эвес, а хүлбүс болган. Хүлбүс боорда, тулган-даа улуг, сын-хүлбүс дээр тайга хүлбүзү. Ам канчаар, арай деп аска книр кылаштап келген аңны, адар апаар. Чөпшээрел бижик чогу хамаан эвес. Чаңгыс хүлбүстен тайга ядарай бээр эвес. Кол-ла чүве — улуска көргүспези.

Чүдекпен ынчаар бодааш, чаныңга кээп тура дүшкен сын-хүлбүстүң чоон моюн дөзүн орта шыгазаш аларга, аң-даа ол-ла черинде ок кадалы берген. Чүдекпен чүгүрүп баргаш, тепкиленип чыткан аңның боскун хылыш бистиг бижээ-биле одура шелипкеш, ам кээп сагыжы ажаан, хостуг улуг тынган. «Боо даажыдан кижи чедип кээр болду бе?» кылдыр бодааш, каралы кончуг долгандыр шыпырапайып, эргий көргүлээш, хүлбүстүк ийи будунуң сыыргактарындан туткаш, сөөртүп ал-ла ыцай болган. Элээн ырап, ажыт черге келгеш, хүлбүзүнүң иштин уштуп октап, ханын сарыктыр төп каапкаш, сөөлүнде кээп алырынга эптиг болгаш чара шаап каан оңгар тып алгаш, адаанга сай-ыяш салгаш, хүлбүзүнүң эдин ол орта эптей каггаш, ырындан кежи-биле дуй шыпкаш, бүрүлүг ыяш будуу кескеш, эскет чок кылдыр дуй базырып каан.

Оон чоруткаш, идик-хевинде, бижээнде, холдарында када берген ханны ыяк арылдыр чуп, ыштап каапкаш, одаанга бас-ырып чеде бээрге. Хайырлаар шагда-ла чедип келген, тулган семис эзтти паш бажын ажыр улдуртуп алган олурган.

Чүдекпен аштып хөөрээн:

— Хайырлаар шыдаар-ла болгай! Черле эндеведим ийин. Эзт, чаг оваалганан боор дээш далаш-биле келдим.

— Кырган, чодур сын ужуруп кагдым — деп, Хайырлаар чугаалаан. — Оон эдин лицензия ёзугаар дужаар бис. Биске бо сезонда чаңгыс ол-ла четчир. Сен чүнү көрдүң? Боон эдерге, хей черге артык аң адып кааптар ийне деп бодап чордум.

— Мен хөөкүйде аң адып каар харык кайда боор, ону бодун билир-ле болгай сен— деп. Чүдекпен аштып чугаалаан.

— Бо чазый кускуннар кижи сүрүп алгыржыр ышкажыл. Оларны хойзуп, боолап чыттым.

— Боон даажын дыңнаарымга, эттиг чүвеге дегген ышкаш, артында дунук болду чоп? Ол кандаай чоор? — деп, Хайырлаар кайгаан.

— Харалаан, кускуннуу чандыр баргаш, хажыызында дытка барып ок дегди. Ону ынчаар дыңнаан боор силер...

Нелээ тулган буга сыынның эдин машинага чудурүп эккелгеш, белеткел конторазынга дужаапкаш, эдеверик акшаны үлежип алган соонда, Чүдекпен эжинден чажырып, черде базырып каан хүлбүзүнүң эдин бүдүү барып чүдүрүп алыр дээш ийи хонганда шала нежээ, ажыл соонда, чаасканан хап чорупкан.

Арга иштп-биле арай боорда оюк-деликтеп, оюпкыйып, орук аштап чораан, машиназы-биле чоокшулаарын бодап чуткудуп орда-ла кара дүн дүшкен. Машиназын тургузуп каапкаш, шоодай, хеидир алгаш, карангыда чаасканан дужаап чорупкан. Эдин харамнангаш, эш безин эдертип албаан. Дыка-ла үр чоруп келген. Дүнүүн карангызы мырынай аът кулаа көзүлбес деп болур, артында бүргег. Арга иштинге будунка каракулан дежин ал чазып, падын барап чораан. Суг уну черде базырган эдин дилеп, дажаан суг тырын каап озаннарга, чара шаап каан оңгаларга мунгаалып, ужуптуруп, чораан, карангы шиви ишти черге келген. Ам бодап турарга, эзт базырган чери мында хире болган. Карангыда холдарын бурунгаар сунуп алгаш, элээн каш базып чорда, даап эвес даап, алгы эвес алгы үнген соонда, бир амыстан-даа карангыда хөме-ле келген. «Адыг!» деп бодал баш иштинге бүлереш кылыган. Эктинде чүктеп алган боозун безин уштур чай алынмаан. Чык-чак дээн соонда, адыг Чүдекпенниң бажын орта чидиг дыргантарлыг аар холу-биле бөз дажааш, баштың күйгазын чушкуулан алгаш, чидиг диштери-биле сөөкту хемире аарак, бүрүнгаар тыртарга, кеш союлгаш, хавакка келген. Чүдекпен оон соонда чүнү-даа билбейн барган.

Базырып каан эзт тып алгаш, ону чип, чаныңга кедеп чыткан чазыйлаан адыг бодунуң «херээн» ынчаар мүүседип каан. Шимчээр безин харык чок апарган ол эзт кижини чазыйлаан адыг кужактан алгаш, элээн ырады ийи буттап кылаштааш, ол чингистиг черни чазарлааш, аңаа придери-биле хөөп кааш, ирик чүдүк хоора соккаш, кыынданаартадыр ыяк базырып кааш, чип турган белен эзднче шөшпүртүп чорупкан.

...Та кайы хире үе болган чүве. Чүдекпен миниин келгеш, ырында ойбак чер оттур көрүптерге, дээр болгаш ыяштар баштары көстүр болган. Баштын, харектиң аарысы кедергей. Аксында дүкпүрер чараа безин чок. Үүгле суг сагышка кирер. «Суг канчап тып ижерил?...» Бодал—ол. Оон будун шимчеткен, мүн-не бүдүн хире. Холун шимчедирге, аар-ла чүве, шимчевес. Арай боорда ол-бо тыртып, бичилеп шимчедип чыткаш, аар чудук адаандан холун уштуп алган. «Мени адыг мынчаар тудуп, чазарлааш, базырып кааны ол-дур» деп ам-на миниип келген. Арны-бажында чоржайтыр кадын калган хан. Бажының тейинде сывырык күйгазын соонче эптей суйбаап, аларковайып келгеш база катап сагыжы карангылап, угаанын оскуна берген. Чыда медерел кирип келгеш: «...адыг кайда чыдыр ирги, кажан-на шурап кээр болду» кылдыр бодаан. Адыг-даа шимээн чок. Бажының аарыыры-ла кедергей. Боозу база чок. Суйбанырга мүнне курлаанда бижээ бар. Ооэун холунга тудуп алган.

Чыткан чериндан аяр соястап, сөөртүүп, аарышкылыг-даа болза, дижин ызырнып алгаш, шыдажып, чоруп эгелээн...

Та кайы хире үе эрткен чүве ийик. Чамдыкта шидажыр арга чок аарышыдан медерелин ышкынып, моорап, оон база катап минип кээп, бичелеп соястап, чылып чораан, бир черге оялчыкта шалбаа сугга таваржы бергеш, ону малгаштан соруп, сыскап ижипкеш, харын үүгээртеп, караа кестүп келген. Ынчап чораан, арай боорда машинаызынга соястап чеде бээрге, ону дилээн хамык кижи Хайырлаар баштаан чаа-ла бо келген турган. Ынчан база Чүдекпенниң медерели оскундура берген. Келген кижилер оон чажырып хөөп кааны, чазый адыг чип турган хүлбүзүнүң эдин база көрген. Ындында-ла шоолуг чугаакыр эвес Хайырлаар ашак маңаа мынча диген:

— Ан аткаш, менден чажырып кааш, оозун чаасканан ап чораан, чазый адыгга шаптырганы ол-дур. Бак сагыш башка халдаар деп чүве ол ышкажыл. Төтчеглекчини ынчаар кезедир боор харын...

Чүдекпен ол-ла хевээр орталанып чадаан, инвалид болуп арткан. Бак сеткилдин балазы ындыг-дыр көрем.

Куулар АРАКЧАА.

Шоодуглуг эскериглер

АРАГА ТУРДА, АМЫР АА

— Эмин эрттир эзирээштиң Хедер-оол хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээш, дружининктерге таварышкаш, эзириктер сергедир черге киргеш, каш хонганда хосталып үүнүп келген. Ол-ла хүн кежээликтей кудумчуга бугагылаштыр «бустап» базып эгелээн. Ону канчап ындыг дорааан салыпкан дээр силер?

Хамык ужур төрелдериниң чымчак сеткилдиинде болдур ийин. Хедер-оолдуң кезек төреллери сүмелешкеш, шагдаа чериниң бир төлээзинге садыгдаа «мөңгүн баштыг» мөңдүнээшти мөгдүре бээр «өдүректер» адын бериптерге, саадавайн салып чорудупкан дээр чүве. Арага турда, амыр аа.

ШАГАР-ОЪТКА ШАКТЫРГАН

Чашпан-оол картошка чаала көк-хевектеп, элээн улгады өзе берганде, кожазындан оорлап чиири-биле шоодай тудуп алгаш, бажыңынан үүнүпкеп. Сагыш ышкаш, аът кулаа көзүлбес карангы кежээ болган.

Чыраа кажааны ажа халаап, бөкпек картошка сыныи тура согар дээш сегирип алган. Ажыш-изиш-ле дээн. «Ам ынчанмас мен. Певе-певе!» — деп шала ыыткыр кылдыр алгырыпканы безин билбээн болган.

Кожазының ызырар ыттары ээре берген. Дүвү-далаш күдүйүпкеш, бажыңынче караш дээн. Холларының ажыырынга ыыдашпайн, адар данны атсы караан шиммейн, ажыктанып чыда хонган. Хоптак оор ынчалдыр кеземче алгаш, чаныңда бажыңарының картошказын өорлавастаан.

Оон огородун кара кезээде сарыг чашпан тудуп чий берген турар. Чаңгыс борбак картошка-даа тарып чип көрбээн, чалгаа-шүшпеп кижи болган. Ынчангаш кожалары ону «Чашпан-оол» деп шолалап алган чүве-дир.

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗА...

Хаадам-кыс карактарын хажыылыг кара кылдыр будуттунгаш, каас-коя кылдыр кеттинипкеш, чоруурунга белетеннип турда, эжи Сүрүңмаа бажыңга кирип келгеш:

— Кайнаар баарың ол, эжим? Таныжың Таравчыга дужарың ол бе? — деп соонуургаан. Хаадам-кыс ханада азып каан көрүнчүүке соонмуриун көрдүңгүлээш:

— Тараачыны чоор мен. Ам база эжиниң «дүмүүү тыртыя» берген-не болгай. «Дартагар» акша халтыг чаа тачыжым Тамириин деп армяга баарым ол ышкажыл.

— Ол армяны алган кадайлыг, ажы-төлүг кижи дээр чорду ийин. Эки-даа бол, багай-даа бол эдериштеп эжи хөрек боор ийин, эжим? — деп, Сүрүңмаа сургаал кылган.

— «Чуурга күштү өөртпес» болгай аан. Карман долу акшалыг-ла болза, кадайлыг хамаан эвес — дээш, Хаадам-кыс хаалгазын хак кылдыр хаггаш, хорадаан шинчилиг холун наңгааш, халып ыдай болган.

«УШТА ШААП АЛЫР»

—Дүү чарлыр четкен, досхаар ышкаш семирээн повар үтбайның садыгдаа чаңгыс катап хлеб, эзт, аъш-чем аймаан садып ап чыткының черле көрбээн мен. Та чүнү ижипчип турар улус мыынаан?

— Ону билбес чаржынчыныны але. Улуг боттарының, уруг-дарының байгы-ла иштихырыны, эдин-чемни столовадан «ушта шаап алыр» улус дээн кай.

«СӨӨЛҮНДЕ КЕЛ»

Бир-ле улуг албан чериниң эжиин соктаарымга, кижи-даа ыыттавас. Кире бердим. Т деп үжүк хевирлиг кылдыр салган стол артында кара костюм кеткен, кара галстук байлаан, шала калчан баштыг, үжен хар ажа дужүп чорууп хире назынныг кончуг, аныяк дарга олур.

— Болур ирги бе, эки, дарга? — деп эзлек мендиледи. Дарга көңгүс ыыт чок. Будум бажыңдан эгелээш, бажымга үндүр хыйыртаан бута дег ширини кайгаш:

— Чүнү канчап чор сен, аал? — деп кончуу сүргей айтырды.

— Силерге ужуражыр бичии херектиг чор мен ийин, дарга.

— Сээн-биле ужуражып турар чай чок-тур. Сөөлүнде кел — деп мыңдыг.

Экилээрге, мендилээрге,
Эрни безин шимчеш дивес,
Хүндүткел чок,
бюрократсыг,
Күртеп билир даргалар бар!

Ондар БОРАШ.

ЫРМАЗЫН СЫП КӨРЕМ

...Эм-дом, дазыл, тоорук,
кат дээш,
Эмин эрттир чилбилер бар
үе-дир бо.
Чалбыраштай
өрттенгилеп,
Сазаңнады таптаттырып
ырмам сынды...

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
(«Оочурга бодал» 1990 ч. ноябрь 17-де «Шын»)

Эзнзирээн ораң-чурттуң
Элбек байлаа өзер туржук,
Оон-моон келген
тоанчыларга
Оорладып тоймаглатты.
Алырын ап, чиирин чип,
Өрттедип-даа турду
харын.
Ам бо хевээр турар болза,
Ажы-төлге чүү-даа артпас.
Оочурлан турунда-ла,
Таңды кежин артпас хире.
Төтчеглекчи маңгыстарны
Дөгерезин чыый шапкаш,
Ырып, шулуун, шиин-биле
Ырмазын сып көрем.
Серен!

Даңкай-оол МОНГУШ.

ХАВАННАР-ЛА АМЫРААН-ДЫР

• Шоодуг •

Маадыр-оол ажылындан келчок турупкан дүштеп келген. Бажыныиче кирип орда-ла, хой эзлинден хайындырган мунуун паагай чыды думчукка келген.

Чеменнер өрээличе киргеш, кады-кыраанының белиинден кыспактай азрак бодунче чыыра тырткаш, эриннериндеи «чойт» кылдыр ошкай шаап каваш: «Кадайынга мен дег ынак, ындыг ашак тыппас-даа сен»—деп кожаннай каапкан.

— Па, бо ашактын канчан бартаны ол азы эзирик сен бе?—деп, кадайы зидепсинген.

Маадыр-оолда ынаар сагыш салыр чүве кайда боор, бодалда үүгле мүн кудаа эн ишкип тавда, улуг омаажы. Шала-буга чуна тырткаш, столга кээп эптештир олурупкаш, устуг-мүнүң үстүн шүүрей аарак, улуг омаажы-биле ускаш, аштаан эр-даа аартап-ла дүжүрген. Мүнүң изиинден баштай чүү-даа эскербээн. Ийдгизин амзал чорүй. Маадыр-оол алгыып-ла үнген:

— Бо-канзаай оо-хоорак чүвел, кувуяк. Аштаан-сүскаан кижи шоотканы хөөрэн чүл? — дээш дуза халаан.

• Шоодуг •

Кадайы ам-на билип каан. Ашаа бажыныиче кирил орда, бир омааш дусту мунче каапкан ышкажык. А ашаа күспактап, чассыла каапларга, ындыг чүве бо чоокта көрген эвес, өөрээн кадай билбейн база бир омааштыг каапкан чүведир. Ам канчаар, ашакты оожуктурар-ла болгай.

— Ачазы, мүнүүн дузу ажыг берип-тир бе? Ажырбас, дус амданын эвеждир мунче сүгдан немепкеш, хензяг када хайындыра каапгайн, бичии маңа. «Ынакта дус ажыр кагдыма бээр» дижир ийик чоп. «Ашаа хейте мен дег ынак, ындыг кадай тыппас-даа сен»— деп ашаан оттуунуп аяннаштыр шулуктээн.

Ону дыңнааш, Маадыр-оолдун ыкылы улам хайнып, сеот-бурт тура-ла халаан. «Ынакта чемге дус ажыр кагдыма бээр дидин бе, ма, мээн ынакшылым сен база ижип көрем» — дээш дустуг хапты алгаш, улуг омаажы-биле ийускаш, мунче каапкаш, үг-биле ажылчын хевин колдуктапкаш, ындай болган. Ашаанын үүгле «ынак, ынак...» деп химиреннп бар чыткының кадайы дыңнап артып калган. «Ол канчаары ол дээр сен бо ашактын, чем ыылган кижи төөредип, күспактаныл, ошканыл алган. Чоокта моон ынчаар кижи чассытканыл көрген бе, өөрээн кижи ийи омааш дус каапканын билбеди-ле ыйнаан. Бичии маңапса-ла, суун немеп турган, мүнүү хайындыыплаткай мен. Ам бо мүнден чүнү алыр боор, хаваннар амыраалар аа...» деп бодангылаан.

Шыжыккан Маадыр-оол аштаанындан ишти-хырының холуктапкайып чорууруп-даа эскербейн, «ынак, ынак...» деп химиреннп чорааш оожургап: «Ол канчаары ол бо кадайның бо чоокта ындыг таваныла болган эвес. Оола мээн ол канчаарым ол дээр сен. Ошканып, чыттанып. Хөөкүй аваазы өөрээш дузун катап-даа каапкай, чоннуң чугаазы бар ышкажыгай, ынакта дузу ажынгыр, деп чугаалады чоп, бичии маңа деп. Ам ол мүнден чүнү алыр боор. Хаваннарла амыраан-дыр...» деп чугааланыл бар чораан.

Ажылынга шыдажып хүнээш, Маадыр-оол кежээ чаныл келген. Ишкир тавда, улуг омаажы холда келген. Амзанган: «Ол-ла болгай!» Үрүтларынга дыңнатпазы-биле кадайынче сымыранган: «Аваазы, мунче бичии дустан немевидем!»

— Дузу четчир мүн эвейикпе, ам дусту чоорун ол?—деп, кадайы кайгап айтырган.

— Чаңчанма даан, аваазы. Ажыг дустуг чем чиксеп тур мен. Ынакта дузун чевле ажыдып аар чүве-дир ийин. Ынча дээш Маадыр-оол чемненип орган ажы-төлү көрүп ордала, кадайын чыыра күспакташ, эриннериче «чойт» кылган.

Кадайы хүндүскүзү дег өөрзе-даа, холдары-биле дустуг хавының аксын так кылдыр тудуп алган турган.

Маадыр-оол мүнүн база катап аартапкаш, ырлагылаан:

Кадайынга мен дег ынак,
Ындыг ашак тыппас-даа
сен...

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Хемнериниң кыдыында ыяштарны кышкы сооктуң тыныжы агартыр дозуланкан. Бажыңнар чаныныңа, кудумчуларының теректери, таллары, эзлгир хадыңнары база аккыр хептерни кедипкен, чагылыг кижилер дег тургулаар.

Декабрьның соогунуң тыныжы бажыңнар чанында ыяштарның будукчугаштарын хээлеп, каастап кааның бо чуруктан көрүнер даан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чарлалдар вюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.45 «Бүүгренчиг-даа болза, эдептиг». 10.45 «Бурда моден» сумелеп тур». 11.15 «Экран мастерлери». «Клод Ланцманның дошкун шыны». 12.30 Чогаадыкчы-будурулге каттыжыышкыны «ЭСМ» көргүзүп тур. «Идеяның үнезиг чүл». 13.15 «Партнер». 13.45 Фотоконкурс «Чербистиң ниити бажыныыс». 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.50 «Он ийиги дүн». Уран-чечен фильм. 16.25 Шулук чогаалының минуталары. 16.30 «Флоридага «аас-кежиктиг таварылга». 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 Мультфильм. 18.30 «Эптештирикчи». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 22.50 Медээлер. 23.05—01.20 Бүүг-делегейниң хөгжүмүг Монте-Карло шаңналы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 Фигурлуг чуигулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Эр кижилер. Хостуг программа. 9.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 12.45 Бүүдеге спорт. 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 14.10 «Али-Баба база дөртен дээрбечи». Уран-чечен фильм. 15.20 Черниң ээзи кым болурул. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.15 АКШ мультфильмнериниң программазы. 17.45 Россияның культурлуг амыдыралы. 20.00 Медицина дугайында чугаа. 20.05 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.20 А. Д. Сахаров дугайында барымдаалыг фильм. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35—00.05 «Пи» демдек адаа-биле.

• • •

ДИЛЕГ

Кызыл өңнүг «Москвич-412» марканың 37-55 дугаарлыг чиик автомобилин көрген азы оон турар черин билир кижи 2-12-19 телефонче долгаарын дилеп тур. Дыңнаткан кижи шаңналды алыр.

• • •

Тыва агроулетпүр ивилелдиң өөредилге-курстар комбинады «Е» категорияның чоларчыларының мергежилин белдилер күрстүң ажыттынын турарын дыңнадып тур. Өөреницинің хуусаазы 1,5 ай. Кичээлдер 1991 чылдың январь 15-те эгелээр.

Будурулгелерден чоруткан кижилерни аңаа хүлээп алыр.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «а». Телефон 6-11-67.

• • •

Тыванын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга 1990 чылдың декабрь 26-да «Чалыы-Назын» эстрада-цирк болүүнүң концерти болур. Концерт 17 болгаш 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни Тыванын күрүне филармониязының кассазында садып турар. Телефон №№ 2-55-19, 2-46-02.

• • •

Ада-нелерниң кичээнгейинге!

Республиканың уран үүл школазының өөренакчиларының ада-нелериниң ниити эрралы декабрь 26-да 12 шакта болуп.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.

Кино

ДЕКАБРЬ 22-ДЕ.

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан)»

Видеозал: «Розовый кадилак» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кошка, которая гуляла сама по себе» 9.00, 12.20, «Последний рейс «Надежды» 10.40, 14.00, «В полосе прибоя» 15.40, «Однажды в Америке» (3 сериязы, 16 харга чедир) 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Жажда мести» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Декабрь 15-те үнген шыдыраа бодалгазында ак таланың нояны, а5-ке эвес, в5-ке турар кылдыр чазап номчуур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ арвемная — 3-34-26: ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киддистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ улетпүр — 3-34-40: 3-36-73: ◆ агроулетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ толуг келбейн бар-ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 ана

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылыг керектериниң галачы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.

Чагыт № 548.

Индекс 54241.